

М. ҚОЖА, Е. ЕСЖАН, А. БЕГАЛИЕВА

ОРТА АЗИЯ мен
ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ
және М.Е. МАССОН

Монография

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ӘОЖ 902/904
КБЖ 63.4
Қ 56

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Ғылыми Кеңесі (№4 хаттама, 30.12.2019) және Редакциялық-баспа кеңесінің
(№2 хаттама, 15.01.2020) шешімімен ұсынылған*

Пікір жазғандар:

тарих ғылымдарының докторы, профессор **А. Тоқтабай**
тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор **Ф. М. Шамшиденова**

Қожа М., ж. т.б.

Қ 56 Орта Азия мен Қазақстан археологиясы және М.Е. Массон:
монография / М. Қожа, Е. Есжан, А. Бегалиева. – Алматы: Қазақ
университеті, 2020. – 216 б.

ISBN 978-601-04-4544-4

Монографияда М. Массонның Орта Азия мен Қазақстан археологиясына қосқан үлесі, энциклопедист ғалым болғаны, нумизматика бойынша зерттеулеріне талдау жасалып, оның ұйымдастырушылық жұмыстары сипатталады. Қосымшада М. Массонның жарияланған еңбектерінің тізімі, Ә. Марғұланның оған жазған хаттарының көшірмесі берілген.

Бұл зерттеу еңбек жоғары оқу орнына дейінгі дайындық факультетінің студенттеріне, жоғары оқу орнының студенттеріне, докторанттар мен магистранттарға, жалпы көпшілік оқырмандарға ұсынылады.

ӘОЖ 902/904
КБЖ 63.4

© Қожа М., Есжан Е., Бегалиева А., 2020
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

ISBN 978-601-04-4544-4

МАЗМҰНЫ

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН СӨЗДЕР	5
КІРІСПЕ	7
1. М.Е. МАССОН – ОРТА АЗИЯ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ПАТРИАРХЫ	11
1.1. Қысқа биографиялық мәліметтер	11
1.2. М.Е. Массонның археолог ретінде қалыптасуы	18
1.3. М.Е. Массонның ұйымдастырушылық жұмысының негізгі нәтижелері	33
1.3.1. Термез археологиялық кешенді экспедициясы	33
1.3.2. Үлкен Ферғана каналындағы археологиялық байқаулар	43
1.3.3. Самарқанның археологиялық тұрғыдан зерттелуі	46
1.3.4. Оңтүстік Түркменстан археологиялық кешенді экспедициясы	48
1.3.5. Кеш археологиялық топографиялық кешенді экспедициясы	59
2. М.Е. МАССОН – ОРТААЗИЯЛЫҚ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МЕКТЕПТІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ	63
2.1. М.Е. Массонның ғылыми зерттеулерінің тақырыптық салалары	63
2.1.1. Жалпы тарихи-археологиялық мәселелер	63
2.1.2. Орта Азия тау-кен ісі мен металлургиясының тарихы	68
2.1.3. Орта Азияның гидрология мен метеорологияға байланысты археологиялық мәселелері	70
2.1.4. Орта Азия қалаларының тарихи топографиясы	78
2.1.5. Орта Азияның сәулет өнері жәдігерлерін зерттеуі	87
2.1.6. Орта Азияның бейнелеу және қолданбалы өнерінің тарихы	92
2.1.7. Орта Азия нумизматикасы	97
2.1.8. Орта Азия эпиграфикасы	102
2.1.9. Орта Азияның жануар мен өсімдіктер әлемінің және басқа да тарихи-археологиялық мәселелері	106
2.2. Орта Азия археология кафедрасын ұйымдастыруы	109
2.3. Ортаазиялық ғылыми археологиялық мектеп және студенттік ғылыми археологиялық үйірме /СҒАҰ/	118
2.4. М.Е. Массонның ғылыми мұрасы	128

3. М.Е. МАССОННЫҢ ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	131
3.1. Сайрам ескерткіштерін зерттеуі	131
3.2. Түркістан ескерткіштерін зерттеуі	143
3.3. Тараз аймағындағы ескерткіштер жөніндегі зерттеулері.....	152
3.4. Қазақстан нумизматикасы жөніндегі еңбектері.....	156
3.5. Шымкент пен Әулие ата музейлерінің қалыптасуындағы М.Е. Массонның рөлі	157
3.6. М.Е. Массон еңбектеріндегі қазақ тарихына байланысты мәліметтер	162
ҚОРЫТЫНДЫ.....	166
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	172
ҚОСЫМША А. Хронологиялық тәртіпте орналасқан М.Е. Массонның жарияланған еңбектері	183
ҚОСЫМША Б. Ә.Х. Марғұланның М.Е. Массонға жазған хаттары.....	208

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН СӨЗДЕР

АСА	Археология Средней Азии
БСЭ	Большая советская энциклопедия
ВДИ	Вестник древней истории АН СССР
ИАН КазССР	Известия Академии наук Казахской ССР
ИАН СССР	Известия Академии наук СССР
ИАН ТССР	Известия Академии наук Туркменской ССР
ИАН УЗ ССР	Известия Академии наук Узбекской ССР
ИИМК	Институт истории материальной культуры АН СССР
КСИИМК	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК АН СССР
КСРО	Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
КСР	Кеңестік Социалистік Республика
ҚАТЭ	Қашқадариялық археологиялық-топографиялық экспедиция
ҚР ҰҒА	Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясы
ОАМУ	Орта Азиялық мемлекеттік университеті
ОТАКЭ	Оңтүстік Түркменстандық археологиялық кешенді экспедициясы
ПВ	«Правда Востока». Ташкент
САРГРУ	Среднеазиатское районное геолого-разведочное управление.
СОНАТ	Социалистическая наука и техника. Журнал Комитета наук УзССР Ташкент
ТАКЭ	Термез археологиялық кешенді экспедициясы

ТашГУ	Ташкентский государственный университет им. В.И. Ленина
ТашМУ	Ташкент мемлекеттік университети
Туркмен- культ	Институт туркменской культуры при СНК ТССР
Узкостарис	Узбекистанский комитет по охране памятников куль- туры прошлого
ЭВ	Эпиграфика Востока
ЮТАКЭ	Южно-Туркменистанская археологическая комп- лексная экспедиция АН ТССР

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасы егемендік алған соң рухани жаңару, мәдени мұра мен тарихи жадты қалпына келтіру мәселелері мемлекеттік деңгейде көтерілді. Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы – қоғам дамуына тың серпін беріп жатыр. Бұл игі бастаманы ел ішінде насихаттап, лайықты жүзеге асыру – баршамыздың міндетіміз.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен шыққан деректер де қазақ жеріндегі тарих пен мәдениеттің жер бетіндегі өркеніеттермен қатар дамып, оларға ықпал еткені, сол өркеніеттермен тығыз байланыста дамығанын дәлелдеді. Қазақстан аумағындағы ерте және ортағасырлық сәулет ескерткіштеріне, тарихи және археологиялық нысандарға, олардың тарихына, құндылығына деген көпшіліктің көзқарасы өзгерді. Тарихи-мәдени және рухани мұраларымызды түгендеп, есепке алып, зерттеп дәріптеу егемендік алған соң ғана кең көлемде қолға алынып жаңа дәрежеге көтерілді. Осымен қатар сонау тоталитарлық жүйе кезінде Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихи-мәдени мұрасын бағалай білген, оларды зерттеп танытқан археологтар болды. Атақты Ә.Х. Марғұлан, С.П. Толстов, А.Н. Бернштам сияқты алып ғұлама-ғалымдардан да бұрын Қазақстан мен Орта Азияның археологиялық ескерткіштерінің тарихи құндылығын бағамдай білген, кеңестер кезінде қазба жұмыстарымен алғаш айналысқан, көптеген тарихи және археологиялық жәдігерлерді тапқан, олардың алғашқы сипаттамаларын жасаған Михаил Евгеньевич Массон болды. Ол археология және тарих ғылымдарының докторы, профессор, Түркменстан Ғылым

академиясының академигі еді. М.Е. Массонды зиялы қауым Орта Азия археологиясының патриархы деп атады.

М.Е. Массон көп салалы энциклопедист ғалым болды. Оның зерттеген салалары – антикалық және ортағасырлық археология, сәулет өнері, мәдениет, археологиялық тәсілдер мен аңыздар, нумизматика, эпиграфика, геология тарихы, байырғы кездегі фауна мен флора. Ғалымның жасаған ірі археологиялық ашымдары Орта Азия мәдениеті мен өнерінің, тарихының мақтанышына айналды. Түркменстан Ғылым академиясының академигі, профессор ғылыми кадрларды тәрбиелеуге көп үлес қосты. Қазақ археологиясының атақты мамандарының бірі – Х. Алпысбаев М.Е. Массонның шәкірті болды.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жүргізілген зерттеулер мен қалпына келтіру жұмыстары, тарихи орындарды туристік нысанаға айналдыру мақсаты археологиялық хәм сәулет өнері ескерткіштерінің байырғы қалпында қалай болғанына ерекше назар аударуды талап етіп отыр. Себебі, зерттеушінің жазбалары Оңтүстік Қазақстан аумағындағы қалашықтарды, сәулет өнері ескерткіштерін әлі де көп өзгеріске ұшырамай тұрғанда өз көзімен көріп, қолымен ұстап жазылғандығымен ерекшеленеді. Ғалым еңбектерінде жазып сипаттаған көптеген тарихи орындар байырғы қалпынан айырылып, түрлі өңдеу-жөндеу жұмыстарын бастан кешірді. Осы тұрғыдан алып қарағанда да М.Е. Массонның еңбектері ерекше құнды, оларды жай ғана тарихи зерттеу шеңберінен шығарып түпдерек қатарына қосуға лайықты. Алайда зерттеушінің Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы жалпы тарихи ескерткіштерді зерттеп тануы әлі де толық зерделенбеген.

Ғалымның қызметін, оның зерттеулері мен көзқарастарын, тұжырымдарын саралау Қазақстанның археология мен тарих ғылымы үшін аса маңызды. М.Е. Массонның ғылыми тәсілдерін және оның археология ғылымының дамуына қосқан үлесін анықтау өзекті тарихнамалық міндет болып табылады.

М.Е. Массонның көп қырлы ғылыми қызметі негізінен Орта Азия аумағында белгілі болды. Түркмен КСР-ның Ғылым академиясының академигі ретінде 1970 жылы Ашхабадта М.Е. Массонның еңбектерінің биобиблиографиялық көрсеткіші [1] басылды. 1977 жылы Ташкентте ғалымның кейінгі шыққан зерттеулері көрсетілген қосымша көрсеткіш-кітапша үлгісінде

жарияланды [2]. Алайда М.Е. Массонның 1986 ж. дейінгі жаңа ғылыми еңбектері библиографиялық көрсеткіштерге енбей қалды.

Ғалымның зерттеулерінің маңызы аса зор болғанына қарамастан ол өз дәрежесінде тарихнамада сипатталмаған. Оның ғылыми мұрасына арналған жарияланымдар негізінен энциклопедиялардағы қысқа анықтамалар, мүшел тойларға арналған газеттік және журналдық мақалалар болып табылады.

М.Е. Массонның өмірі мен қызметі жөнінде алғашқы еңбекті – естелік кітапшаны оның әйелі, белгілі ғалым Г.А. Пугаченкова жазды. Бұл кітапшаны ғылыми-өмірбаяндық сипатта жазылған және онда Орта Азияның ірі ғалымы жөнінде ғылыми-көпшілікке әдебиет үлгісінде берілген еңбек деп бағалауға болады. Ташкентте 1995 ж. басылған 30 беттен тұратын кітапшада оның негізгі ғылыми қызметі, басшылық еткен экспедициялары, ата-тегі, оның мінезінің ерекшеліктері қысқаша сипатталған [3]. Сонымен қатар Г.А. Пугаченкова М.Е. Массон жөнінде жарияланған шағын мақалалардың авторы болып табылады.

М.Е. Массонның жеке қалашықтар мен сәулет өнері ескерткіштерін зерттегендері кейбір археологиялық шолуларда, ал жеке-дара ескерткіштерді зерттегені шағын мақалаларда аталғаны болмаса арнайы зерттеу нысанасына айналған емес.

Қазақстанда зерттеушінің еңбектері, оның жеке-жеке салалардағы қызметі жөнінде небәрі бірнеше ғылыми мақала жарияланған. Оңтүстік Қазақстан облыстық өлкетану музейінің қызметкері Ю.А. Елгин 1990 ж. жарық көрген мақаласында М.Е. Массонның Оңтүстік Қазақстан облысы аумағындағы сәулет өнері ескерткіштерін зерттегеніне назар аударады [4]. М.Е. Массонның Орта Азия нумизматикасы жөніндегі еңбектері Шымкент музейіндегі жинақта басылды [5]. Археолог Е.А. Смағұлов ғалымның Түркістан қаласының археологиясы жөніндегі зерттеулерін сипаттап олардың құндылығын баян етеді [6]. М.Е. Массонның Оңтүстік Қазақстан аумағындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеудегі еңбегі Т.Н. Сенигова, К.М. Байпақов, М.Е. Елеуов [7], басқа да археологтардың зерттеулерінде аталып, еңбектері көрсетіледі.

Ә.Х. Марғұланның тапсырмасымен ғалымның үйінде болып сұхбаттасып қайтқан С. Өтениязов «Қазақ әдебиеті» газетінде 1982 жылы 24 желтоқсанда «Өмірі өнеге ғұлама» атты мақала

жариялады. Бұл М.Е. Массон жөнінде қазақ тілінде жазылған жалғыз мақала. Онда зерттеушінің өмірбаянына қатысты айтылмаған тың мәліметтер берілген.

Сонымен археологтар, музейтанушылар, өнертанушылар негізінен М.Е. Массонның жеке салалар бойынша еңбектерін талдап келді. Алайда аталған зерттеулерде ғалымның көп салалы қызметі жан-жақты қарастырылмаған, әсіресе, оның Қазақстанның, қазақтардың тарихи-мәдени мұрасына қатысты жазғандарын қамтыған арнайы зерттеу жазылмаған. Орта Азияның көптеген аймақтарында археологиялық-тарихи зерттеулер жүргізген М.Е. Массонның еңбектерінде қазақ тарихына байланысты жәдігерлер мен мәліметтер кездеседі.